

İbn Haldun’a Göre Bilimsel Gelişme İçin Tenkid/Eleştirel Düşüncenin Önemi

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ*
Edebiyat Fakültesi, Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye

Özet

İbn Haldun Mukaddime'nin altıncı bahsini İlimler ve öğretim konusuna ayırır ve ilimler bahsine konuya girerken uzun bir giriş yapar. Bu girişte önce İnsan-bilgi ilişkisini fitri bir temele oturtur. İnsanın ütün canlılardan farklı olarak öğrenen, öğrendiğini aktaran ve düşünebilme kabiliyetine dikkat çeker. Hatta “İnsan daima düşünce (fikretme) halindedir. Bir göz kırpması kadar bile düşünmeyi terk etmez” der. Bilim dedğimiz meslek ise insanın bu özelliğinin neticesidir tespitini yapar. Ortaya koyduğu bilgiyi ise başkalarına ve sonraki nesillere aktarır ki bu da “ta’lim” dir. Daha sonra kendi yaşadığı dönemde “Mağrib’de (Fas, Cezayir, Endülüs), medeni hayatın bozulmasına v devletlerin zayıflamasına bağlı olarak ilim öğretiminin ortadan kalktığından şikayet eder. Özellikle Kayrahan ve Kurtuba’da asırlardır devam eden ilmi hayatın, derinlerden gelen bedeviliğin nüksetmesi ile nasıl yok olduğunu anlatır. Mağribde çöken ilmi hayatı dirilmek için Doğuya İslam dünyasına giden talebelerin bu durumu diriltmeye yetmediğine şahit olur. XIV. asırda Mağrib’te yaşananları; öğretim metodlarını, ilmi zihniyeti, Doğu İslam dünyası ile mukayesesini, bilgi anlayışlarındaki farkı, etraflıca tahlil eder. Bu durumdan çıkış için ise İbn Haldun şunları söyler: “Bu melekeyi kazanmanın en kolay yolu, ilini meselelerdeki konuşma ve münazaralarla dili güçlendirmektir. Evet, insanı bu melekeyi elde etmeye yaklaştıracak ve hedefine ulaşmasını sağlayacak en kolay yol budur...”. Bu bahsi bitirirken “tenkid metodu, zihnen durmuş ve donmuş toplumlarda, durgun kuyuya kova atma gibidir...” diyerek, eleştirel düşüncenin ne kadar hayati olduğuna dikkat çeker.

Bu tebliğimizde amacımız, İbn Haldun’un bizzat yaşadığı ve acı tecrübelerle dayalı ilmi ve fikri hayattaki çöküşten çıkış için “tenkid ve münazara metodunu” yani “eleştirel düşüncenin” ne kadar önemli olduğu ile ilgili fikirlerini anlamak ve ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun- Tenkid- Münazara-Mağrib

İbn Haldun’a Göre Bilimsel Gelişme İçin Tenkid/Eleştirel Düşüncenin Önemi

Abstract

Ibn Khaldun devotes the sixth chapter of the Muqaddimah to the subject of "Sciences and Teaching" and makes a long introduction to the subject of sciences. In this introduction, he first puts the human-knowledge relationship on an innate basis. It draws attention to the ability of humans to learn, transfer what they have learned and think differently from all living things. In fact, “Man is always in the state of thought (idea). He doesn't stop thinking even for a blink of an eye. The profession we call science is the result of this characteristic of human beings. He transfers the knowledge he reveals to others and to the next generations, which is "ta'lim". Later, in his own lifetime, he complained that the teaching of science had disappeared in Maghrib (Morocco, Algeria, Andalusia) due to the deterioration of civil life and the weakening of the states. It tells how the scientific life, which has been going on for centuries, especially in Kayrahan and Cordoba, disappeared with the recurrence of Bedouinism from the deep. He witnesses that the students who went to the East to the Islamic world to resurrect their scientific life, which collapsed in Maghrib and Andalusia, were not enough to resurrect this situation. XIV. what happened in the Maghreb in the 19th century; analyzes the teaching methods, scientific mentality, comparison with the Eastern Islamic world, and the difference in understanding of knowledge in detail. To get out of this situation, Ibn Khaldun says the following: “The easiest way to gain this ability is to strengthen the language by speaking and debating on the issues. Yes, this is the easiest way that will bring a person closer to attaining this ability and enable him to reach his goal...”. While concluding this talk, he draws attention to the vitality of critical thinking by saying that “the method of criticism is like throwing a bucket into a still well in societies where the mind is stopped and frozen.”

*Corresponding author: Address Faculty of Letters, Selcuk University, Konya, Turkey
E-mail address: mdemirci@selcuk.edu.tr

Keywords: Ibn Khaldun - Criticism - Debate - Maghrib and Andalusia

1. Giriş

İslam tarihi ve medeniyeti kendi tarihsel serüveni içinde ve yayıldığı bir birinden oldukça uzak alanlarda ve havzaların kendi içinde değişik dönemlerden ve tecrübelerden geçmiştir. Bu medeniyeti tarihi incelerken, hem “senkronik” (farklı bölgeler ve havzalar arasında), hem de “diyakronik” (farklı dönemler arasında) karşılaştırmalar yapmak son derece öğretici ve önemlidir. Bu cihetten bakıldığında İslam medeniyetinin en batısında yer alan “Mağrib ve Endülüs” havzası, 13. ve 14. asırlarda çok yönlü ve kapsamlı bir krüz sürecinden geçmektedir. Bu dönem aynı zamanda bütün zamanların en büyük tarih filozofu olan İbn Haldun yaşadığı dönem ve bölgedir. Hatta İbn Haldun, bu krizin ve bunalım çağının bir ürünüdür. Kendisi yaşadığı bu krizi bütün detayları ile yaşamakta, gözlemlemekte ve derinlikli bir şekilde tahlil etmekte, somut öneri ve tekliflerde bulunmaktadır. Bu çalışmamızda İbn Haldun’un içinde bulunduğu dünyada yaşanmakta olan medeni, ilimi ve fikri bunalımı, sebeplerini ve çözümlerini; bu büyük tarih filozofunun gözünden ortaya koymaya çalışacağız.

2. İbn Haldun’un Yaşadığı Dünya

İbn Haldun (27 Mayıs 1332, Tunus-19 Mart 1406, Kahire), 14. Yüzyılda Mağrib ve Endülüs Müslümanlarının derin siyasi ve sosyoekonomik bir kriz yaşadığı dönemde yaşamış; bir kriz filozofu(tarih filozofu) devlet adamı, düşünür ve tarihçisidir. Modern tarih yazımının ve sosyal bilimlerin öncüsü kabul edilir. Tunus ve Fas'ta Gırana'da Nasri emirliğinde üst düzey (hacib) devlet görevlerinde bulunduktan sonra, Memlûklüler Mısır'ına gitti. Mısır'da 6 defa Maliki kadılığı yaptı. Şam'ı işgal eden Timur ile görüşmesi bir fatih ile bir bilginin ilginç buluşması olarak tarihe geçti. Bedevi kabilelerini çok iyi tanımasından dolayı aranan bir devlet adamı ve danışman oldu. Köklü bir aileden geldiği için iyi bir eğitim aldı. Yaşadığı olayların tecrübi birikimi ile aldığı sağlam eğitimin teorik birikimini birleştirerek muhteşem eseri *Kitabul İber* adlı hacimli tarih kitabını yazdı. Ama onu esas meşhur eden, bu dev tarih kitabına yazdığı önsöz mahiyetindeki iki ciltlik “*el-Mukaddime*” kitabı oldu. Bu eser, ilk önce Osmanlı tarih anlayışını derinden etkiledi. Başta Katip Çelebi, Naima ve Ahmet Cevdet Paşa olmak üzere Osmanlı tarihçileri Osmanlı Devleti'nin yükseliş ve çöküşünü pek çok defa onun teorileriyle analiz etti. Arap dünyasında yeniden keşfedilmesi ancak Arap milliyetçiliğinin gelişmeye başlaması ile oldu. 19. yüzyıldan itibaren ise Avrupalı tarihçiler tarafından keşfedildi ve eserleri büyük takdir gördü. Öyle ki Toynbee ve Pitirim Sorokin üzerinde derin tesir bıraktı. Toynbee onun için: “*Herhangi bir zamanda, herhangi bir ülkede, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük tarih felsefesinin sahibi...*” diyor (Toynbee, 1974: 207).

İbn Haldun’un *Mukaddime* adlı eseri altı ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerden altıncı bölüm : “*İlimler ve Çeşitleri, Öğretim ve Usulleri, Bütün Bu Hususlara Arız Olan Haller*” başlığını taşır (İbn Haldun, 765-775). İbn Haldun bu bölüme başlarken yaklaşık yirmi sayfalık konuya bir giriş yapar. Bu giriş kısmında; insanın düşünebilme kabiliyetinin, herhangi bir varlık hakkında bilgi edinme sürecinde ilk aşamayı oluşturan ve bir şeyi zihinde canlandırmak, tasarlamak” anlamındaki “tasavvurat” ile farklı tasavvurları birleştiren kabulleri ifade eden “tasdikat” halinde nasıl işlediğini(Farabi: 2003, 117; Salibi: 1982, I, 281), düşünceye konu olan tabiat ve insanın eylem alanı ile insan zihninin nasıl bir temas kurduğu ve buna bağlı olarak bilim, sanat ve düşüncenin nasıl geliştiği problemini inceler. İnsanoğlunun bilgi üretebilecek bir yetkinliğe ulaşabilmesi için lazım olan maddi şartların “*zaruriyyat*”, “*haciyyat*” gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak aşamayı geçerek bilime ve sanata yönelebileceği “*Kemaliyat/tahsiniyat*” aşamasına, yani “*insan fitri olarak medeni bir varlıktır...*” hükmü gereğince ileri bir şehir hayatına ihtiyac duyacağını, insanın ancak kemaliyat aşamasına ulaşmış medeni bir muhitte ve imkanlar içinde hem zihni melekelerinin hem de tecrübi aklının

geleşebileceğini söyler . İbn Haldun, insanların ilim sahasındaki başarılarının toplumun gelişmişlik düzeyinin de belirleyicisi olduğunu ifade eder. Düşünürü göre, ilim ve sanatta ilerlemenin temel şartı öncelikle insanların zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bu da ilimde ilerleme için belli maddî imkânlarla sahip olmanın gereğini göstermektedir (Akyol, 2011:32-33). İkinci olarak şehir yerleşiminin yani medenî bir yaşam biçiminin oluşturulması gerekmektedir. Medenî bir yaşamın gelişmediği yerlerde kişinin kendi yetkinliğini geliştirecek ilimleri elde etme imkânı düşünürümüze göre yoktur. İlim elde etmek isteyen kişinin bu nedenle medenî bir yaşam kurması gerekmektedir. Şehir hayatında özellikle talim yoluyla bu bilgileri başkalarına aktararak “nazari” ve “temyizi” aklının geleşebileceğini, bütün bunların gerçekleşebilmesi için de doğru bir eğitim sisteminin nasıl olması gerektiğinin imkanlarını detaylı bir şekilde araştırır (İbn Haldun, 2016: 765-775). İbn Haldun’un en dikkat çekici ve özgün görüşlerini ortaya koyduğu bu bölümdeki bilgi ve düşünceleri maalesef şimdiye kadar çok alanın uzmanlarının dikkatini yeterince çekmemiştir. Bu çalışmada İbn Haldun, ilimler bahsine girişteki bilim ve düşüncenin gerilemesi ve gelişebilmesi için ortaya koyduğu görüşlerini ele alacağız.

İbn Haldun bu giriş kısmında öncelikle ilim öğrenmek, düşünce kabiliyetinin işler hale gelmesi ve medeni hayatın temel bir ihtiyacı olan sanatların gelişmesini sağlayan tasarım kabiliyeti kazanmanın, insani-fitri temellerini irdeleyerek konuya giriyor. Bilim, sanat ve düşünceyi üretecek olan insanın en temel fitri kuvveleri(kabiliyetleri) üzerine oturarak işe başlaması anlamlı ve oldukça dikkat çekicidir. İbn Haldun’a göre insanı diğer hayvanlardan ayıran en temel özelliği düşünebilme kabiliyetidir: “İnsanın (duyu organlarıyla) algılaması, hareket etmesi, beslenmesi, barınması ve bunun gibi özellikleri, diğer bütün hayvanlarda da vardır. Ancak insanı diğer hayvanlardan ayıran özelliği ise düşünebilmesidir. İnsan bu özelliği sayesinde yaşamını sürdürmenin ve geçimini sağlamanın yollarını bulur, bilmediği yeni şeyleri idrak edip kavrar, başkasının bildiği şeyleri tahsil etmek için onlara başvurur, öğrenir veya bildiği şeyleri çoğaltıp geliştirmeyi ya da geçmiş peygamberlerin tebliğ ettiği hususları onların tebliğine muhatap olan kimselerden almak için büyük hırs ve istek gösterir. Sonra düşüncesi ve (fikri) bakışı, teker teker hakikatlere yönelir. Bunların her birinde görülen ve ortaya çıkan durumları düşünüp değerlendirir. Bu durum süreklilik kazanınca, artık hakikatlerde görülen durumları, onlara eklemek (yani hakikatlerde görülecek ve ortaya çıkacak durumları bilmek) onun için bir meleke haline gelir. O zaman bu konudaki bilgisi, özel bir bilgi haline gelir. Daha sonra gelen nesil ise bu bilgileri öğrenmeyi arzular ve onları bilenlere aktarır ki bu da öğretimi (talimi) ortaya çıkar. İşte bütün bunlardan anlaşıldığı gibi, ilim ve öğretim, beşer için arzulanan tabii bir durumdur. En iyisini bilen Allah’tır (İbn Haldun: 2016, s. 601).

3. İbn Haldun’un Döneminde Mağrib ve Endülüs’te Bilim ve Düşünce Krizinin Sebepleri

İbn Haldun yukarıda saydığımız kapsamlı tahlillerinin arka planında esasında kendi zamanında yani 14. yüzyılın ikinci yarısında ve içinde yaşadığı Mağrib ve Endülüs Müslümanlarının yaşadığı derin krize karşı bir çözüm ve çıkış arayışı vardır. Endülüs toprakları 1078 yılında Toledo’nun kaybıyla ilk büyük şoku yaşamış, siyasi-askeri alanda başlayan bir gerileme süreci başlamıştı. Ardından 1238 yılında Mağrib’in bilim, düşünce , sanat ve siyaset merkezi Kurtuba düşmüş, kısa süre sonra da Mağrib müslümanlarının en güçlü devleti olan Muvahhid imparatorluğu yıkılmıştı1248 (Özdemir, 1995: 226-227). Bu tarihten sonra Mağrib ve Endülüs’te güçlü bir siyasi yapı kurulamamış, küçük kabile temelli devletlerin kısa ömürlü ve kendi içindeki savaşları, bölgeyi istikrarsız bir döneme sürüklenmişti. Elbette bu süreç yüksek bir medeniyet kurmuş olan bütün Endülüs ve Mağrib coğrafyasında bilim, düşünce, sanat ve diğer bütün medeni hayatta umumi bir gerilemeye de yol açmıştı. İbn Haldun, esas olarak böylesine çalkantılar ve bunalımlar döneminin bir çocuğudur. Nitekim Pitirim Sorokin de meşhur eseri “Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri” adlı eserinde onu bir kriz filozofu

olarak nitelemiştir (Sorokin: 1997, 15-16). Bu durumu zaten kendi de detaylı ve açık bir şekilde şu ifadeler ile dile getirmektedir:

“Bugün Mağrib halkı arasında ilim ta’lim ve tedris zinciri kesilmiş vazyettedir. Zira buradaki umran çökmüş, hanedanlıklar gerilemiş, bunun neticesinde de daha önce işaret ettiğimiz gibi sanatların gerilemesi ve ortadan kalkması meydana gelmiştir. Vaktiyle Kayravan ve Kurtuba şehirleri, Mağrib’in ve Endülüs’ün kültür/ilim-sanat merkezleri idi. Buralarda okyanus gibi bir umran/medeniyet vardı. İlimler rağmbet görüyor, sanatlar revaçta idi. İlim, fikir ve sanat pazarı adeta coşkun bir nehir gibi akıyordu. Bu iki şehirdeki ikbal günleri asırlarca devam ettiğinden ve de hadarat/köklü şehir hayatı yerleştiğinden, buralarda talim ve tedris geleneği sağlam bir şekilde köleşmişti. Ne zaman ki bu iki şehir harap ve virane hale geldi, tali’im ve tedris hayatı kesnitiye uğradı. Ancak Muvahhidlerin tesiriyle kurulmuş olan Marakeş şehrinde bu ta’lim ve tedris geleneğinin çok bir kısmı devam edebildi. Üstelik Muvahhidler hanedanı kökeni itibariyle bedevi idiler ve kuruluşları ile yıkılışları arasındaki siyaset ömürleri de kıs sürdüğünden, Marakeş’teki hadarat(medeni şehir hayatı) yeterince kökleşmemiştir. Bu yüzden de buradaki hadari/medeni hayat sürekli ve uzun mürlü olmamış, çok az devam edebilmişti....” (İbn Haldun, 2016, 777)

İlmi ve felsefi geleneğin ciddi nasıl ve niçin bu denli bir kesinti uğradığını esaslı bir tahlile tabi tutmaktadır. İbn haldun’a göre Mağrib müslümanalarının 13. ve 14. yüzyılda içine sürüklendiği krizin temel dört sebebi bulunmaktadır:

- 1) Kudretli hanedanlar yıkıldı; özellikle Muvahhidler imparatorluğu büyük devletler kurulamadı.
- 2) Umran yani medeni hayat geriledi, eski ilim merkezi şehirler söndü, onun yerini bedeviler aldılar.
- 3) Eskiden beri sürüp gelen ilmi ve sanat geleneklerinde bir kopuş meydana geldi. Buna bağlı olarak da ilim hayatı kendi dinamikleri ile ilerleyemez hale geldi.
- 4) İlim ve sanatta ta’lim metodu kayboldu, kuru bir ezberciliğe dayalı öğretim metodundan da ilim ve düşünce çıkmaz oldu.

İbn Haldun bu ana başlıkları tarihi örnekleri, tecrübe ve kişisel gözlemleri ile detaylı ve canlı bir şekilde tahlil etmektedir. Bu kısımda ibretlik bir çöküş resmi çizmektedir.

İbn Haldun’un esas derdi, hatta hacimli eseri *Kitabul iber* ve onun iki ciltlik önsözü mahiyetindeki *Mukaddime*’yi yazmasındaki esas gayesi; bütün diğer tarih filozoflarında olduğu gibi yaşadığı coğrafya ve dönemdeki içine düştükleri bu derin krizi çözmek ve bir çıkış yolu bulmaktı. Bunun için de büyük bir kriz yaşayan Mağrib ve Endülüs müslümanlarının 13. ve 14. yüzyılda ilmi hayatı diriltmek gerektiğini düşünmekte, bunun için Maşrik İslam bölgelerine, Horasan ve Maverünnehir’e nasıl gittiklerini, özellikle Fahreddin Razi ve talebelerinden ders almak için kimleri gittiğini, dönünce Maşrik’tan getirdiği usleri kendi bölgelerinde nasıl uygulamaya çalıştıklarını, ama bütün bu çabaların uzun süreli olmadığını örnekleri ile birlikte, isim, yer ve tarih vererek detaylı bir şekilde tahlil etmektedir. Mağrib ve endülüs’teki durum ile ilgili şunları söylemektedir:

“Mağrib’in diğer bölgeleri ve Fas ise, Kurtuba ve Kayravan’daki öğretimin ortadan kalkmasından sonra, güzel bir öğretim metodundan mahrum kalmış ve bunun sonucunda ilimlerde meleke kazanmaları, maharet elde etmeleri ve otorite olmaları zorlaşmıştır...” Bu dönemde genel olarak doğu bölgeleri ilim öğretiminde, hatta diğer sanatlarda daha sağlamdır. öyle ki ilim tahsili için Mağrib’ten doğu bölgelerine gidenler, yaratılış olarak buralardaki insanların akıllarının, Mağrib’teki insanların akıllarından daha gelişmiş ve mükemmel olduğunu, yine Mağriblilere göre daha uyanık ve zeki olduklarını sanırlar. Evet, onların kanaatine göre, yaratılış olarak doğudaki insanların nefsü'n-natıkları (düşünme, anlama, akletme ve öğrenme kapasiteleri), Mağriblilerinkinden daha mükemmeldir. Doğudaki insanların ilim ve sanatlarda sergiledikleri zekayı görünce, insan olmanın hakikati bakımından, bizimle (yani Mağriblilerle) onlar arasında fark olduğuna inanırlar ve bu inanışa sıkıca sarılırlar. Acak bu doğru değildir...” (İbn Hadun, 2016, s.777-778)

Endülüs'e gelince, yüzlerce yıldan beri Müslüman umranının gerileyip eksilmesiyle, oradaki öğretim faaliyetleri ve ilime verilen önem ortadan kalkmıştır. Endülüs halkı arasında ilimden geriye sadece Arapça ve edebiyat öğretimi kalmış, sadece bunlar üzerine yoğunlaşmışlar ve öğretim metodlarını korumuşlardır. Fıkıh, muhtevassız bir hale gelmiş, akli ilimlerin izi bile kalmamıştır. Bunun sebepleri, umranın gerilemesiyle öğretimin kesintiye uğraması, bazı kıyı bölgeleri dışında Endülüs'ün büyük bir bölümünün düşmanlar (Hıristiyanlar) tarafından ele geçirilmesi ve halkın, her şeyden daha çok geçimleri ile meşgul olmalarıdır. Allah her işinde galip olmandır. Doğuda ise öğretim kesintiye uğramamıştır. Hatta umranın kalabalık bir şekilde devam etmesi ve öğretimdeki metodun varlığın sürdürmesi nedeniyle ilim ve öğretim gelişip revaç bulmuştur. Her ne kadar Bağdat, Basra ve Küfe gibi ilimlerin madeni ve merkezi niteliğindeki büyük şehirler harap olmuşlarsa da, Allah onları, daha büyükleriyle değiştirmiştir. Evet, ilim oralardan Acem Irak'ına (Horasan'a), doğuda Maverünnehr'e, Kahire'ye ve onun batısındaki yerlere geçmiştir. Buraların umranı kalabalık bir şekilde varlığını sürdürdükleri için, öğretim de kesintisiz olarak varlığın korumaya devam ediyor...(İbn Haldûn: 2016, s. 604).

İbn Haldun'un Meşrik dediği 14. yüzyulda Kahire'nin doğusunda Mısır ve Suriye'de Memlûklüler, Horasanda Karakoyunlular, Anadolu'da başta Osmanlılar olmak üzere diğer Beylikler, Maverünnehirde ise Timurlular bulunmaktadır. Bütün bu devletler Moğol tahribatının altından çıkan devletlerdir. Ancak Onun itiraflarından Mağrib ve Endülüsteeki krizin, çok daha kapsamlı ve derin bir medeniyet krizi olduğu anlaşılıyor. Ona göre böylesine derin bir krizin içine düşmüş bir toplumda bilim ve düşüncenin tekrar dirilebilmesi için dört temel unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar aynı zamanda kayıpla krize sebep olan unsurlardır. Şimdi bunları teker teker inceleyelim.

3.1. Şehir Hayatının(Medeni Ümran) Gerilemesi

İbn Haldun, Farabi'den esinlenerek¹ ısrarla ilimlerin ve düşüncenin gelişmesi, büyümesi ile medeni hayat arasında doğrudan bir irtibat olduğunu söyler. Öncelikle toplumun zaruriyet ve haciyat aşamasını geçerek, Kemaliyat aşamasına ulaşmış olmasını şart koşar. İlim ancak Kemaliyat/tahsiniyat düzeyindeki yani zengin ve ileri şehir toplumlarında gelişebilmiştir. Ona göre;

a) İlim öğretimi sanatların kapsamında yer alır. Sanatlar ise ancak şehirlerde gelişip çoğalır.

b)Sanatların az veya çok ya da iyi veya kötü olması ise, umranın azlık, çokluk, medenilik ve refah durumuna bağlıdır. Çünkü (şehirdeki sanatlar), geçimi (yani zaruri ihtiyaçları) temin etmenin ötesindeki (kemali) ihtiyaçlara cevap veren işlerdir. İnsanların çalışması (bu çalışmadan elde ettikleri kazançlar), geçimlerini (zaruri ihtiyaçlarını) karşılayacakları harcamalardan fazla olursa, bu fazlalık insan olmanın özelliğinden kaynaklanan diğer alanlara yönelir. Bunlar ise ilimler ve sanatlardır.

c)Medeni bir yaşamın gelişmediği köy ve kasabalarda yaşayan biri, fitratı gereği ilme yönelirse, oralarda bir sanat niteliğindeki ilim öğretimini bulamaz. Çünkü söylediğimiz gibi bedeviler arasında sanatlar yoktur. Bu kişinin ilim elde etmek için büyük şehirlere gitmesi kaçınılmazdır. Bağdat, Kurtuba, Kayravan, Basra ve Küfe'nin durumu buna örnektir. Büyük bir umrana ve gelişmiş bir medeniliğe sahip oldukları İslam'ın ilk dönemlerinde buralardaki ilim denizi coşup yükselmiş, öğretim terimleri (terminoloji) ve ilim çeşitleri çoğalmış, yeni yeni ilim ve sanat kolları elde edilmiştir. Öyle ki, bu dönemde yetişenler, hem kendilerinden öncekileri, hem de sonrakileri geçip çok ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Ancak oralardaki umran gerileyip

¹ İbn Haldun, Mukaddime'de dile getirdiği görüşlerinde Farabi'den etkilendiğini bizzat kendisi söylemektedir. Muhtemelen buraki görüşlerini, Farabi'nin *Medinetu'l-Fazıla*, *Arau ehli'l-Medine* ve *Kitabu'l-Huruf*'ta dile getirdiği görüşlerinden etkilenmiştir. Ama kendisi bu görüşlerini daha da ileri düzeyde detaylı bir şekilde açıklamaktadır. (Bkz. Hassan,1982: 46)

dağınca, ilim ve öğretim de kayboldu ve başka İslam şehirlerine intikal etti. Çağımızda ilim ve öğretimin Mısır beldelerinden Kahire' de olduğunu görmekteyiz. Çünkü Kahire büyük bir umrana sahiptir ve binlerce yıldır medenilik orada kökleşip sağlamlaşmıştır. Buna bağlı olarak sanatlar da kökleşip sağlamlaşmış ve çoğalmıştır. İlim öğretimi de bu sanatların kapsamında yer alıyor.

Bu dönemde Mağribliler arasında “Maşrık müslümanalarının fitraten daha zeki oldukarı, bu yüzden de ilim ve sanatta ileri gittikleri..” yönündeki halk arasındaki yaygın inancı da eleştirmekte, realist ve rasyonel bir tavırla bunun gerçeklikle alakasının olmadığı söylemektedir. Bunun için de Meşrik ile Mağrib Müslümanları arasındaki farklılıkları sağlam bir karşılaştırmaya ve tahlile tabi tutmaktadır. Ona göre İslam dünyasının doğu bölgelerindeki insanların, Mağrib'tekilere nisbetle tek üstünlüğü -sanatlar konusunda söylediğimiz gibi- (gelişmiş olan) medeniliğin, yani yüksek medeni bir toplum olmaları ve medeni toplumun bireyler üzerindeki tezahür ve etkilerinden ibarettir. Yani insan aklının ve benliğinin yetkinleşmesi ve geliştirmesi söz konusudur. Çünkü “Medeniliğin ve medeni yaşamın, insanların geçim, mesken, bina, din ve dünya işleri, çalışmaları, adetleri ve diğer bütün tasarruflarına ilişkin adapları ve kuralları vardır. Medeni insanlar için bütün bu hususlarda, riayet edecekleri öylesine köklü adap ve kurallar vardır ki sanki bunlar, aşılmayacak sınırlar gibidir. Bu usul ve kurallar aynı zamanda sonrakilerin öncekilerden aldıkları sanatlardır. Bu süreklilik ve yerleşik gelenekler, insanın kazandığı her sanatın, insan benliğinde bir etkisi vardır ve insan aklına yeni bir akıl kazandırır. Bu da yeni sanatların, bilimlerin kabulünü (öğrenilmesini) kolaylaştırır. Böylece akıl, hızlı bir şekilde (yeni) ilimleri öğrenmeye hazır hale gelir. Şehir hayatı, insanın zekasını geliştirdiği gibi düşüncesini de parlatıp aydınlatır. Zira insan zekası, ancak yeni şeyleri idrak edip öğrenmekle ve öğrendiği bu şeylerin meleke halinde nefse/beniğe yerleşmesiyle gelişip olgunlaşır. İşte bu melekelerin nefiste bıraktığı ilmi etkiler zekayı geliştirir ve sıradan insanlar da, (kazandığı melekelerin çokluğuyla akılları gelişmiş ve zekaları artmış olur.

İbn Haldun zamanında Doğu İslam beldeleri ilim öğretiminde, hatta diğer sanatlarda daha ileri gitmişlerdir. Öyle ki ilim tahsili için Mağrib'ten doğu bölgelerine gidenler, yaratılış olarak buralardaki insanların akıllarının, Mağrib'teki insanların akıllarından daha gelişmiş ve mükemmel olduğunu, yine Mağriblilere göre daha uyanık ve zeki olduklarını sanırlar. Onların kanaatine göre, yaratılış olarak doğudaki insanların nefsü'n-natıkları (düşünme, anlama, akletme ve öğrenme kapasiteleri), Mağriblilerinkinden daha mükemmel olduğu doğrudur. Doğudaki insanların ilim ve sanatlarda sergiledikleri zekayı görünce, insan olmanın hakikati bakımından, bizimle (yani Mağriblilerle) onlar arasında fark olduğuna inanırlar ve bu inanışa kesin olarak inanırlar. Mağribliler bu durumu Meşrikli kişilerin yaratılış olarak farklı olduklarını sanırlar. Ancak onların bu inancı doğru değildir. Bu durum tıpkı;

“...çöllerde yaşayan bedevilerin şehirlerde yaşayan medeni kişiler (şehirde ilim ve sanat öğrenmelerinin neticesinde kazandıkları melekeler ile) gayet zeki ve akıllı olduklarını düşünmelerine benzer. Medeni insanları tanıyan bedeviler, onların yaratılıştan daha zeki olduklarına inanırlar. Halbu ki daha önce söylediğimizi gibi bu doğru değildir. Böyle olmasının tek sebebi, bedevilerin bilmediği -medenî hayatın kendine özgü durumları ve alışkanlıklarından kaynaklanan- adap ve sanatlarda kazanılan melekelerden kaynaklanmaktadır. Sanatlarla, melekelerle ve bunları öğrenebilme kapasitesiyle donanmış olan medeni kişilerin bu haline şahit olup da, kendilerinin yetersiz olduklarını gören kişiler, onların (yaratılış olarak) üstün bir akla sahip olduklarını sanırlar. Veya bedevilerin yaratılış olarak yetersiz olduklarını düşünürler. Dolayısıyla medenilerde görülen (parlak ve gelişmiş) akıl ve zekanın sebebi sanatlar ve öğretimdir. Ayrıca medeni hayatın, sanat ve eğitimin insan benliğinde yaptığı olumlu etkilerdir...”(İbn Haldûn: 2016, s. 649-651).

İbn Haldun, medeni hayatın insan benliğinin yetkinlemedeki olumlu tesirleri konusunda dile getirdiği görüşlerinde Farabi'den etkilendiğini söylemektedir. Muhtemelen buraki görüşlerini,

Farabi'nin *Medinetu'l-Fazıla*, *Arau ehli'l-Medine* ve *Kitabu'l-Huruf*'ta dile getirdiği görüşlerinden etkilenmiştir. Ama kendisi bu görüşlerini daha da ileri düzeyde detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Şehir ortamında pek çok ilim erbabının bulunması, ilimlerle ilgili farklı yaklaşımların, inançların ve mezheplerin bulunması ve eserlerin temin edilebilmesi nedeniyle, inan zihni daha da gelişmiştir. İbn Haldun'un kastettiği şehir esasında bir "medeniyet merkezi" olan şehirlerdir. Nitekim yukarıda Kurutuba ve Kayravan'da "bir zamanlar umran coşkun bir nehir gibiydi..." derken de Mağribde medeniyet merkezi olarak tebarüz etmiş şehirleri kasdettiği anlaşılmaktadır. Bu da "umran"a karşılık gelen gelişmişlik düzeyidir. İbn Haldun'a göre insanın medenileşebilmesi, onun düşünme becerisi ile oluşabilen bir süreçtir. Söz konusu edilen sosyalleşme olgusu kişilerin diğer kişilerle dolayısıyla da toplumla kuracağı ilişki ile söz konusu olabilmektedir. Bu da kişilerin diğerlerinin tecrübelerinden hareketle hızlı ve etkili bir biçimde öğrenmelerine imkân tanımaktadır. O bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

"Sonuçta her insan, kapasitesi oranında diğer insanlarla girdiği ilişkilerden –yapması veya yapmaması gereken şeyler hakkında– tecrübe kazanır. Bu ilişkilerin devam etmesiyle bu durum onda bir meleke haline gelir. Bütün hayatı boyunca tecrübe kazanmaya devam eden biri, –tecrübe kazanmaya devam ettiği zamanın uzunluğu nispetinde– her mesele hakkında bir fikir sahibi olur..."(İbn Haldun: 2016, s. 651-652.)

3.2 İlim Hayatının Gelişmesi İçin Güçlü Bir Devletin Gerekliliği

İbn Haldun'un düşünce sisteminin merkezinde her zaman siyaset ve devlet problemi vardır. Bu düşüncesi, ilim ve düşünce hayatı ile de ilişkilendiren düşünür, Mağrib'de ilim hayatının gerilemesinin bir sebebi olarak da hanedanlıkların yıkılması ya da uzun ömürlü olmamasını göstermiştir. Hatta Muvehhidler dönemi Marakeş şehrinde gelişen ilim hayatının kısa ömürlü olmasının sebebi olarak, bu hanedanın bedevi kökeni ve kısa ömürlü olmasıyla ilişkilendirmiştir.

İbn Haldun benzer şekilde Doğu İslam dünyasında Mağrib'e göre ilim hayatının gerilememesini ve hala canlı olmasının sebebi olarak da bu bölgedeki güçlü devletlerin varlığı ile alakalı olduğunu söylemiştir. Özellikle Doğu'da Timur'un güçlü devletinin bulunması, Mısır'da Eyyubilerin ve Memlüklerin varlığı, bu bölgeleri ilim merkezi haline getirmiştir. Özellikle ömrünün son demlerini geçirdiği Mısır'da Türk devletinin varlığı ve Selahaddin Eyyubi faktörü gibi iki yüz yıldır oraya damgasını vuran hususlar da Kahire'nin bu durumunu güçlendirip korumuştur. Çünkü Türk devletindeki emirler, hükümdarın musaderesine uğrayıp servetlerine el konulacağından ve geride kalan çocuklarına bir şey kalmayacağından korktukları için, çok sayıda medrese, zaviye ve yoksulların barınacağı imarethaneler yaptırmışlardır. Bu eğitim ve hayır kurumlarının masraflarının karşılanması için de, gelir getiren arazileri -gelirlerin bir kısmının kendi çocuklarına verilmesini şart koşarak- oralara vakfetmişlerdir. Ancak (kendi çocuklarının geleceklerini garantiye almak isteği yanında) oraları bu gibi şeylere sevk eden etken daha çok sevap ve ecir alacakları hayırlı işler yapmak istemeleri idi. Böylece bu gibi kurumlara vakfedilen araziler ve gelirler büyümüş, ilim talebeleri ve öğretmenleri çoğalmış, insanlar ilim elde etmek için Mağrib'ten ve Irak'tan oraya yönelmişler ve sonuçta ilim denizi coşup büyük bir yükseliş kaydetmiştir (İbn Haldun: 2016, 607-608).

3.3.Eğitim Sisteminde Ezberciliğe Karşı Tenkid (Eleştirel Düşünce) Metodu

İbn Haldun bilim ve düşünce bakımından çökmüş toplumların hızlı bir şekilde toplanması için en etkili yolun eleştirel düşünce olduğunu vurgulu bir şekilde dile getirir. Mağrib'in diğer bölgeleri ve Fas ise, Kurtuba ve Kayravan'daki öğretimin ortadan kalkmasından sonra, güzel bir öğretim metodundan mahrum kalmış ve bunun sonucunda ilimlerde meleke kazanmaları, maharet elde etmeleri ve otorite olmaları zorlaşmıştır.

“Bu melekeyi kazanmanın en kolay yolu, ilmi meselelerdeki münakaşa ve münazaralarla dili açmak ve güçlendirmektir. Bol bol ilmi tartışmalar yaptırmak gerekir. Evet, insanı bu melekeyi elde etmeye yaklaştıracak ve hedefine ulaşmasını sağlayacak en kolay yol budur. Çünkü tartışma metodu, durgun bir kuyuya kova atmak gibidir. Bu tür tartışma metodu, kapalı ve zor ilmi mesleleri zihne yaklaştırıp, onları daha anlaşılabilir ve zihne yatkın hale getirir...” (İbn Haldun; 2016, 604, 777-778).

İbn Haldun kendi zamanındaki Mağrib’de ömrünü ilim meclislerinde geçirdiği halde, yeni bir konuda delil ve ispat getirmesi istendiği zaman, pek çoğun suskun kalır ve tartışmaya giremeyen,, fikir beyan edemeyen, bir görüşü savunamaz halde olduklarını söyler. Bu insanlar ezbere gerektiğinden fazla önem vererek, ilim meclislerindeki uzun yıllarını konuşmadan ve tartışmalara katılmadan sükût içinde geçirdiklerini bu yüzden de kendilerinin herhangi bir fikri savunmaktan aciz olduğunu söyler.

“Bu tipler dersleri ezberleme işini luzumundan fazla önem verdikleri halde, ilim ve talim ile ilgili faaliyetlerde o kadar kuvvetli bir meleke elde edememişlerdir. Bu ilimleri tahsil ettikleri zannedilenler, hasbel kadar bu tipler herhangi bir ilmi münakaşa ve münazaraya ya da ta’lim faaliyetine giriştikleri zaman, öğrendikleri ilimlerde bu melekeyi kazanamadıkları ortaya çıkar. Buradaki eskiklik, ta’lim(eğiti-öğretim) metodundaki yanlışlıktan ve ilmi geleneğin kesintiye uğraması ve güçlü bir ilmi geleneğin olmayışından kaynaklanır. Aslında bu tür nsnaların ezberleri son derece sağlamdır; çünkü bunlar ezbere daha fazla önem verdikleri, ilimde aslolanın da ezber olduğunu düşündüklerinden ileri gelmektedir. Halbu ki ilimde esas maksad, metin ve meselelerin ezberlenmesi değil, sorgulama ve araştırmadır. Bunlar alim falan değillerdirler...” (İbn Haldûn, 2016, s.s. 604, 778).

Mağrib’te durumun böyle olduğuna tanıklık eden hususlardan biri de, ilim talebelerinin medreselerde kaldıkları süredir. Evet, orada ilim talebelerinin medreselerde geçirecekleri süre on altı senedir. Oysa bu süre Tunus’ta beş yıldır. Bilindiği üzere bu süre, ilim talebesinin, ilmi melekeyi elde edeceği veya elde etmekten ümidini keseceği en kısa süredir. Mağrib’te ise bu süre içinde bu melekeyi elde etmek-eğitimin, özellikle de öğretim metodunun güzel olmayışından dolayı- son derece zor olduğu için, öğrenim süresi oldukça uzundur. Sürenin uzun olmasının başka bir sebebi yoktur. (İbn Haldun, 2016, s. 604;778)

İbn Haldûn’un bu görüşünü ve eleştirisini haklı çıkarırcasına; XII. yüzyıl âlimlerden Burahnettin ez-Zernuci, *Tâ’lim’ül Müteallim* adlı eserinde “derse başlama zamanı-dersin miktarı-terti” başlıklı bölümünde ezberlenmeyen ilimin ilim sayılamayacağını ifade etmektedir. Bu ilim anlayışının yansımalarını günümüzde de görmek mümkündür. Özellikle İslâmî ilimler alanında yapılan tedrisatta ezberlemek ilmî bir meleke sayılmaktadır (Zernûcî: 1979, s. 119).

3.4. İlmî Geleneklerin Kesintiye Uğraması

İbn Haldun’un dikkat çektiği son nokta ilmi hayatta köklü geleneklerin olmasıdır. Ona göre ilim bir gelenek içinde kümülatif olarak gelişmektedir. Kendi döneminde ısrarla vurguladığı nokta Mağrib ve Endülüs’te medeni hayatın gerilemesine bağlı olarak “*ilmî gelenek diye bir şey kalmamıştır...*” Bu durumu şu tespitleri ile dile getirir:

“Endülüs’e gelince, yüzlerce yıldan beri Müslüman umranın gerileyip eksilinesiyle, oradaki öğretim faaliyetleri ve ilime verilen önem ortadan kalkmıştır. Çünkü burada Müslümanlar umran bakımından gerilemiştir. Endülüs halkı arasında ilimden geriye sadece Arapça ve edebiyat öğretimi kalmış, sadece bunlar üzerine yoğunlaşmışlar ve öğretim metodlarını korumamışlardır. İlmî gelenek diye bir şey kalmamıştır. Bunlar arasında Fıkıh, muhtevasız bir hale gelmiş, aslı gitmiş, sadece izi kalmıştır. Akli ilimlerin ise ne aslı ne de izi bile

kalmıştır. Bunun sebepleri, umranın gerilemesiyle öğretimin kesintiye uğraması, bazı kıyı bölgeleri dışında Endülüs'ün büyük bir bölümünün düşmanlar (hıristiyanlar) tarafından ele geçirilmesi ve halkın, her şeyden daha çok geçimleri ile meşgul olmalarıdır. Yani zaruriyat ve haciyat durumuna düşüşlerdir. Allah her işinde galip olmandır. Doğu İslam aleminde ise öğretim kesintiye uğramamıştır. Hatta umranın kalabalık bir şekilde devam etmesi ve öğretimdeki metodun varlığının sürdürmesi nedeniyle ilim ve öğretim gelişip revaç bulmuştur. Her ne kadar Bağdat, Basra ve Küfe gibi ilimlerin madeni ve merkezi niteliğindeki büyük şehirler harap olmuşlarsa da, Allah onları, daha büyükleriyle değiştirmiştir. Evet, ilim oralardan Acem Irak'ına (Horasan'a), doğuda Maverâünnehr'e, Kahire'ye ve onun batısındaki yerlere geçmiştir. Buraların umranı kalabalık bir şekilde varlığını sürdürdükleri için, öğretim de kesintisiz olarak varlığın korumaya devam ediyor. Genellikle Doğu müslümanları arasında ilm ve diğer sanatlarda köklü gelenekleri, kesintiye uğramadan devam etmektedir.” (İbn Haldun: 2016, s.775-775).

İbn Haldun'dan iki asır sonra Osmanlı dünyasından Katip Çelebi, eserlerinde Haldûn'dan yaptığı uzun alıntidan sonra Osmanlı dünyasında da bilim ve düşüncenin gelişimi ve gerilemesi üzerine itiraf niteliğinde değerlendirmelerde bulunur:

“Osmanlı Devleti'nin ortalarına kadar Diyar-ı Rum'da hikmet ve felsefe pazarı pek verimli idi. O asırlarda kişinin şerefi; aklî ve naklî bilimleri tahsili ve ihatası ölçüsündeydi. Ve o dönemde Allâme Şemseddin Fenarî, Fâdıl Kadızâde Rûmî, Allâme Hocazâde, Allâme Ali Kuşçu, Fâdıl Müeyyedzâde ve Mîrim Çelebi, Allâme Kemal Paşazâde ve sonuncuları olan Fadıl Kınalızâde gibi şer'îat ve hikmeti birleştiren seçkin bilginler vardı. Çöküş dönemleri gelip çatınca, bazı müftülerin felsefe öğrenimini engelleyip Hidâye ve Ekmel derslerini öne çıkarmalarıyla ilim rüzgarı duruverdi. Şeklî olarak kalan az bir kısım hariç bütünüyle ilimler kaybolup gitti.”(Kâtip Çelebi, 1993: 114 vd., 196.)

Sonuç

İbn Haldun'un yaşadığı 14. yüzyılda Endülüs ve Mağrib ağır bir medeni ve ilmi çöküntü içinden geçmektedir. Kendisi bu ilmi ve medeni gerilemenin siyasi, sosyolojik ve eğitim boyutlarını bizzat yaşamakta, müşahede etmektedir. Bu yüzden bütün yönleriyle bu krizi sorgulamakta, bsadece sorgulamakla kalmamakta, aynı zamanda çözüm önerilerinde de bulunmaktadır. Medeni, İlmi ve fikri bakımdan gerilemiş bir toplumun bu krizden çıkışı için şunları önermektedir:

- 1) Öncelikle ezbere ve tekrara dayalı eğitim sisteminin yerine “tenkid yöntemi” yani eleştirel düşüncenin yaygınlaştırılması gerekir.
- 2) İlmi hayatın kendi dinamikleri içinde geliştikleri güçlü geleneklerinin olması gerekir.
- 3) İnsanların bilim ve düşünce geliştirebilmesi için onların en temel ihtiyaçlarıolan huzur, güvenlik ve eminiyetini sağlayacak güçlü bir devletin olması zaruridir.
- 4) Siyasetten bağımsız ilmi hayatı besleyen ve finanse eden zengin vakıfların varlığı kaçınılmazdır.
- 5) Son olarak bütün bu sayılanların neticesinde bilimin ve düşüncenin canlı olarak gelişebileceği din anlayışı, tabiat felsefes ve ilmi zihniyetin desteklemesi lazım.

Kaynakça

Akyol, Aygün (2011), "İbn Haldun'un İlim Anlayışında Felsefe ve Tarih Tasavvuru" (PDF), *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 Ekim 2012.

Farabi, (2003) Ebu Nasr, “Felsefenin Temel Meseleleri”, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* (trc. Mahmut Kaya), İstanbul.

Katip Çelebi, (1993) *Mizanul Hakk*, İstanbul.

Ümit Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, Sevinç Matbaası, 1982

İbn Haldun(2016), Abdurrahman, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul.

İbn Haldun(1996), *Mukaddime*, trc. Zakir Kadri Uğan, I-III, Ankara.

Mohamad Abdalla, “*Ibn Khaldūn on the Fate of Islamic Science after the 11th Century*” , *Islam & Science*, Vol. 5 (Summer 2007) No. 1, ss.61-70.

Toynbee, Arnold J. (1974) *A Study Of History*, Oxford Press.

Özdemir, Mehmet (1995), “Endülüs”, *DİA*, c. XI., 225-232.

Salibâ, (1982) Cemîl, *el-Mu‘cemü’l-felsefî*, Beyrut.

Sorokin, (1997) Pitirim A. Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri, Baskı. 2. Baskı. Çeviren. Mete Tunçay, İstanbul.

Zernûcî (1979), Burhanettin *ez-Tâ‘lim’ül Müteallim*, çev. Y. Vehbi Yavuz, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul.